Kuusalu kihelkonna raamat

Koostaja Sulev Valdmaa

Koostaja-toimetaja Katrin Kalamees-Ruubel

Kaardid: © Regio 2026, KL-26-030

REGIO

Kujundanud ja küljendanud Takinada

Raamatu koostamist ja väljaandmist toetas Eesti Kultuurkapital

EESTI KULTUURKAPITAL

Raamat ilmub koostöös Laurentsiuse Seltsiga

Laurentsiuse Selts

Esikaanel: Vöö. Laurentsiuse Selts.

© Autorid, Laurentsiuse Selts ja kirjastus Argo, 2026

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9908-61-049-8

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Kuusalu kihelkonna raamat

Koostaja Sulev Valdmaa
Koostaja-toimetaja Katrin Kalamees-Ruubel

Käesoleva raamatu ilmumist toetasid

Eesti Muinsuskaitse Selts

Emakeele Selts

Murtud Rukkilille Ühing MTÜ

EELK Kuusalu Laurentsiuse kogudus

Kolga Arendus MTÜ

Loksa linnavalitsus

Anne-Malle Hallik

Merle Haruoja

Andres Heinver Sillaotsa talust

Heino Junolainen

Eerik Jõks

Marika Kahar

kaksteist Lahemaa ja Tallinna sõpra

Maila Kalais

Menda Kirsmaa

Marge Kivi

Vahur Kurvits

Terje Kraanvelt

Mari Laane

Jaan Leedjärv

Tiiu Liimets

Värner Lootsmann, Loksa linnapea ja Kuusalu vallavolikogu aseesimees, endine Riigikogu liige ja Harju maavanem Lainela talust Kasispea külast

Ljudmilla Loss-Maiberg

Ilme Luik

Marga Lvova

Urve Läänemets

Mait Malmsten ja Harriet Toompere

Ene Mellov

Maie Mägi

Ulve Märtson

Ene Pars

Mare Rast

Anne Rootalu

Taivo Ruus

Viive Ruus

Eve Salumaa

Tiit Salumäe

Joel-Herbert Soon

Simson von Seakyl Suurekivi talust

Marko Süda

Heli Tammik

Toivo Tasa

Randar Tasmuth

Tax ja Siiri Tomingas Saxi-Taxi talust

Mare Torm

Jüri Trei

Tiina Tõnisma

Andrus Ulpus

Kunnar Vahtras

Jüri Valge

Terje Varul

Rein Vingal

Vilve Virro

Sisukord

Eessõna 9

Urve Läänemets
Eriline Kuusalu kihelkond 10

Katrin Kalamees-Ruubel
Lauritsapäev 10. august 12

Mereäärse maa aluspõhi **17**

Heiki Haljasorg
Kuusalu kihelkonna ajajoon 18

Andres Adamson
Kihelkonna ajaloo piirjooni: muinasaja lõpust mõisaaja lõpuni 24

Maret Vihman
Maa, kus päike tõuseb merest 42

Kaart. Kuusalu kihelkonna loodus 77

Ene Velström
Põhja rand ehk Pohirand ja rannakiel Pohirannassa 78

Kohad, mis kutsuvad **95**

Katrin Kalamees-Ruubel
Kuusalu kihelkonna kohanimesid 96

Sulev Valdmaa
Kuusalu kihelkonna kirikud ja kalmistud 104

Kaart. Kuusalu kihelkonna kirikud, kabelid ja mõisad 125

Urve Toompuu
Viinistu – koduküla, kaluriküla, rannaküla, kunstiküla 126

Ester Penjam
Meie Loksa 130

Maarja Orusalu
Tsitre suvemõis ja sadam 142

Kaart. Kuusalu kihelkonna sadamad, kõrtsid ja postijaamad 149

Jäljed, mis on alles **151**

Sulev Valdmaa
XX sajandi sõjad ja mälestusmärgid Kuusalu kihelkonna mail 152

Endel Vaherma
Eesti Vabadussõjas langenute mälestussambast Kuusalus 160

Anonüümne autor
Valkla piirikivi lugu 166

Jüri Mäevere
Valkla piirikivi taastamisest 167

Kalle Pipenberg
Põhjatähe mälestusmärgi lugu 169

Keskkond, milles kasvame **171**

Ulvi Meier
Kooliharidusest Kuusalu kihelkonnas 172

Õnne Paimre
Raamatukogudest Kuusalu kihelkonnas 194

Sulev Valdmaa Laine Kadajase materjalide põhjal, Gitta Truus
Kuusalu kihelkonna rahvarõivad 207

Gitta Truus
Lühikokkuvõte Kuusalu meeste rahvarõivastest 214

Mati Laos
Kuusalu kant läbi kaamerasilma 216

Teenäitajad **231**

Sulev Valdmaa
Eduard Ahrens – Eesti riigikeele rajaja 232

Urve Läänemets
Tormisest ja Lepnurmest 240

Sulev Valdmaa
Eesti elu kujundanud kuusalulasi 246

Kaart. Kuusalu kihelkonna elu edendajate sünnipaigad 259

Inimesed meie seast **261**

Jüri Rebane
Kuusalu pasunakoori teguderohke ajalugu 262

Katrin Kalamees-Ruubel
Kultuurilembene Kuusalu rahvas 268

Ulvi Meier
Piibujutud 278

Pille Plakk
Kuusalu kihelkonna spordielust 282

Maarja Orusalu
Metsanduslik tegevus läbi aegade Kolga metskonna näitel 294

Sirje Potisepp
AS Remedia värvikas ajalugu 304

Vello Nõmme
Kuusalu kihelkond XXI sajandil: väärikas rahu ja uus energia 308

Lugemist Kuusalu kihelkonna kohta 310

Isikunimede register 312

Kirikumõisa õunaaed 2026. aasta kevadel.
Foto S. Valdmaa.

Eessõna

Hea lugeja!

Sa hoiad käes Kuusalu kihelkonna raamatut, mida Laurentsiuse Selts hakkas kavandama 2024. aasta jõulude ajal. Üleskutse selle jaoks kirjutada ei seadnud mingeid piire, kutsuti kätt proovima kõiki, kel niisuguse temaatika vastu huvi on.

Autorite ring kujunes Kuusalu kihelkonna ja Laurentsiuse Seltsi inimestest. Tore oli, et autorid ise kutsusid teisigi liituma. Nii saime kirjutajaid üle kahekümne, lisaks mõne loo puhul kaasautoridki. Sedasi sündis terve hulk väga erineva sisuga ja erinevas stiilis autoritekste. Oleme kasutanud ka väärikaid arhiivimaterjale.

Raamatu koostamise käigus selgus, et lugude autorid osutusid ise kõige parematеks ekspertideks, otsustamaks, millest selles raamatus peaks kirjutama. Nii sündiski raamat üsna kirevalt ja vabalt ning niimoodi sai ta ka oma nime. „Kuusalu kihelkonna raamatu" koostanud autorite hulgas on nii kutselisi kirjamehi kui ka neid, kelle jaoks oma loo kirjutamine oli esimene suleproov.

Tekste kogudes leidis veel kord kinnitust, et kihelkonna eilne ja tänane on kõikidel elualadel nii rikas, et seda ei ole võimalik kümnetegi kaante vahele koondada. Sestap võtku lugeja käesolevat väljaannet pigem huviäratajana, mis saab inimesi suunata meie kihelkonna kohta rohkem teada saama – olgu siis paberallikatest või internetiavarustest. Selle, millest just need lood on sündinud, on valinud autorid. Kui keegi lugejaist rohkem või muud teab, on tore – see vaid rikastab käsitletud teemasid.

Oleme autoritega püüdnud, et lood tutvustaksid Kuusalu kihelkonda inimestele mujalt Eestist ning pakuksid avastamist ja üllatusi siinselegi rahvale – eriti neile, kes on oma kodu siia alles hiljaaegu rajanud. Noortele näitavad meie autorite kirjutised, millised on kodukandi kultuurimärgid, mis on Kuusalu kihelkonnas erilist, aga ka seda, mis ühendab meid kõiki.

Raamatu käsikiri sai valmis 1. maiks 2026. Töö mahuka tekstimaterjali ja piltidega on viinud meid läbi suve sügisesse, ent loonud loodetavasti sellise väljaande, mida lugeja pärast esmatutvumist ikka ja jälle kätte võtab. Nii tekstide loomisel kui valdavalt Kuusalu enda fotograafidelt ja arhiivkogudest pärit piltide kasutamisel olemegi eelkõige silmas pidanud, et loetust-vaadatust saadud mulje viiks edasi otsima, teistega jagama, koha peale minema. Kui nii juhtub, on koostajad ja autorid väga rõõmsad.

Mõnusat lugemist!

Koostajad

Eriline Kuusalu kihelkond

Urve Läänemets

Iga inimese jaoks algab tema maailm kohast, kuhu sünnitakse – oma perest, kodust ja kodupaigast. Kodupaik tähendab elukeskkonda ja selles toimetavaid inimesi ehk kogukonda kogu oma kirevuses. Oma küla ja valda õpitaksegi tundma kodust alustades. Sealt liigutakse edasi avaramasse maailma, et mõista võimalusi oma elu korraldamiseks. Ikka lähemalt kaugemale liikudes, kodust külasse ja kihelkonda ja sealt edasi nii, kuidas arusaamine meid ümbritsevast kasvab. Me hakkame midagi heaks, tähtsaks ja väärtuslikuks pidama alles siis, kui mõistame selle tähendust. Ja kui meieni on jõudnud meie eelkäijate kogemused – ikka põlvkonnalt põlvkonnale ja kõneleja või kirjutaja silme läbi nähtuna. Mõte teha oma kihelkonna raamat ongi eelkõige selles, et kogemus kaotsi ei läheks ja et väärtuslik teadmine kestaks üle aegade.

Algklassides on varem olnud selline õppeaine nagu kodulugu. Selles õpiti tundma Eesti loodust, kombeid ja traditsioone, väljapaistvaid inimesi, maamärke ning palju muudki ehk kokkuvõttes: kuidas osata kodus ja külas käituda nii, nagu on oma kogukonnas kombeks. Et ühisväärtusi omaks võtta, on vaja neid teada ning nendega nõus olla. Siis saab neid ka ühiselt hoida ja kaitsta.

Kui öeldakse, et minnakse Kiidu või Kolka, siis teatakse, et ütleja on Kuusalu kandi inimene. Nõnda tekivad ja püsivad kooslused, kuhu kuulutakse ja kus tuntakse end turvaliselt. Tänapäeval kuulub inimene sageli mitmesse kooslusesse – oma pere ja igapäevatöö kõrval soovitakse osa saada erinevatest ettevõtmistest, on siis tegemist näiteks laulukoori, mälumängu, matkamise või linnuvaatlusega.

Muinsuskaitseameti töötuba Kuusalu pastoraadi õuel 2021. Taastatakse 1958. aastal kirikule tikitud seitsmeruutmeetrist nn pruudivaipa.
Foto S. Valdmaa.

Sabatants Kembali talu õuel Muuksis. Kolga muuseumi fotokogu.

Kõik kooslused on huvi- ja väärtuspõhised ning ühendavad erinevaid inimesi mingite ühiste eesmärkide saavutamiseks. Omaks võetud kuuluvust sarnaste hulka nimetatakse identiteediks ja selle kujundab iga inimene oma tõekspidamistest lähtudes. Vabatahtlik osalemine milleski ehk kodanikuaktiivsus on samuti iga inimese enda väärtuspõhine otsus, kuidas just tema saab kogukonnas midagi paremaks muuta. Nii on ka Kuusalu kihelkonna raamat kogukonna liikmete ühine ettevõtmine, mille eesmärk on tutvustada kohalikku ajalugu ja Kuusaluga seotud kultuurimärke.

Mida siis üldse kultuurimärgiks pidada? Kas selleks on Kuusalu kihelkonna kaunid rahvariided, rannarahva eriline keelepruuk, kohalik Laurentsiuse kirik, looduslikud pühapaigad või selle kandi tuntud muusikamehed Veljo Tormis ja Hugo Lepnurm? Või kohalikku päritolu rahvatants „Sabatants", mis suurele tantsupeolegi jõudnud? Kindlasti kõik need ja rohkemgi. On omad, juba kaugelt silma hakkavad maamärgid ja looduslikud pühapaigad – allikad, hiied ja rändrahnud. Igaüks neist on tähendust kandev sümbol, olgu siis konkreetne või abstraktne.

Kuusalusse püstitati 2017. aastal uue kultuurimärgina mälestussammas Eduard Ahrensile, kellele oleme tänu võlgu praeguse riigikeele eest. Tõepoolest – kultuurikäsitusi on erinevaid, kuid kui lähtuda kultuurist kui eluviisist, siis kõik, mis rahva elukorraldusse puutub ja mida sümbolina, mõistena, isikuna või objektina tuntakse ja teatakse, loobki selle ühisteadmise, mis inimesi kogukonnaks liidab.

Aidaku siis järgnevad lood mõista Kuusalu kihelkonna erilisust ja neid ühisväärtusi, mis on kujundanud praeguse sidusa kogukonna, kes jaksab hoida keele ning kultuuri järjepidevust ka tulevikus.

Lauritsapäev 10. august

Katrin Kalamees-Ruubel

Püha Laurentsiuse päev ehk lauritsapäev on alati olnud Kuusalu kandi inimeste jaoks tähtis päev. Möödunud sajandi algul tuldi kokku lähedalt ja kaugelt, eriti populaarne oli lauritsapäev 1920.–1930. aastatel. Õpetaja pidi jutlust lausa õues pidama, sest inimesed ei mahtunud pühakotta ära. Pärast jutlust jagus tegemist pea terveks päevaks. Kohale olid tulnud kaupmehed ja rändpiltnikud, toimus kaitseliitlaste paraad, võisteldi ratsutamises ja kergejõustikus, õhtul tantsiti seltsimajas.

Taasiseseisvunud Eestis tõsteti lauritsapäev jälle ausse. Toimus jumalateenistus, sellele järgnes nii noori kui vanu osalema kutsuv lauritsajooks. Õhtu Kordejaanil lõpetas taidlejate kontsert ja simman.

Laurentsiuse Seltsi kodulehel on seltsi sünniloos kirjas: „Püha Laurentsiuse tegu on läbi põlvkondade kõigile eeskujuks: kiriku varade hoidja Püha Laurentsius investeeris vara inimestesse. Seega – kes on meie varandus? Inimesed!”

Et „Kuusalu kihelkonna raamatu” idee sündis samuti Laurentsiuse Seltsis, siis on asjakohane lugejatele ka seltsile nime andnud pühameest tutvustada.

Laurentius (ka Laurentsius)[1]

Kirikukalendris on lauritsapäev paavst Sixtus II ülemvarahoidja märter Laurentiuse mälestuspäev.

Hispaania päritolu ja Roomas ühena seitsmest diakonist paavsti teeninud Laurentius suri väidetavalt 10. augustil 258. aastal märtrisurma tulerestil. Nii piinarikka surma põhjus oli Rooma keisri käsu eiramine. Keiser käskis Laurentiusel tuua enda kätte kõik kiriku varad, et ta saaks ülal pidada oma sõjaväge. Diakon müüs aga varad maha ning jagas raha almusena vaestele ja haigetele laiali. Siis tõi ta nad keisrilossi ette ja väitis, et nemad ongi kiriku suurim vara.

Püha Laurentiuse kui tulega seotud pühaku (kuulutati katoliku pühakuks IV sajandil) austamine ja temaga seotud uskumuste levik algas Lääne-Euroopas keskajal

1 Kirjutises on kasutatud Laurentiuse kõrval ka nimekuju Laurentsius – lähtuvalt sellest, mida nimekasutaja on eelistanud.

Lauritsapäeva rongkäik Kuusalus 2022. Fotograaf R. Valgiste.

(alates X sajandi lõpust). Seda tõendab ka tema sage kujutamine kristlikus kunstis. Teda on nähtud diakonina, kes hoiab käes kas evangeeliumide raamatut, risti või mündikotti (vihje varahoidja ametile). Sageli on Laurentiuse märtrisurmale osutavalt ta käes põletusrest.

Püha Laurentiuse kaitse alla on usaldatud diakonid, koolilapsed, kerjused, vaesed ja arhivaarid, aga ka pagarid, kokad, õllemeistrid, veinivalmistajad, klaasipuhujad ning tuletõrjujad. Laurentiuselt loodeti abi ka tuleõnnetuste, põletushaavade ja palaviku korral.

Laurentsiust ehk Lauritsat tunnevad hästi ka eestlased, aga samuti lätlased ja soomlased. Eriti populaarne oli ta talurahva seas. Legend tema põletamisest on laialt suulises traditsioonis levinud ja seotud Eestis lausa konkreetse paigaga. Kuusalu kiriku lähistel on tee ääres kivi, mis kannab nime Lauritsakivi ehk Rajakivi. Seal olevat Kuusalu kiriku ehitaja Laurentius surnudki tulerestil märtrisurma. Väidetavalt on just selle sündmuse tunnistuseks kivi pinnal põletusresti ning tuletangide kujutis (raiutud arvatavasti XIII sajandil).

Põletusresti kujutis Kuusalu Lauritsakivil. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv. Foto M. Hiiemäe 1983.

Laurentiuse kirikud Eestis

Eestis on Laurentiusele pühendatud kuus kirikut: Kuressaare Laurentiuse, Kuusalu Laurentsiuse, Laatre Püha Laurentsiuse, Nõo Püha Laurentsiuse, Pühalepa Laurentsiuse kirik ja Prangli Laurentiuse kirik.

Kuressaare Laurentiuse kirik pühitseti 29. novembril 1836. Samal kohal asunud esimene kirik hävis Suures põhjasõjas ja teine põles maha välgulöögist puhkenud tulekahjus 1828. aastal.

Kuusalu Laurentsiuse kirik, üks Põhja-Eesti vanemaid kivikirikuid, on ehitatud XIII sajandi lõpuaastatel. Pühakoda on pühendatud esidiakon märter Laurentsiusele ja rajatud tsistertslaste munkade eestvõttel, kes tulid Gotlandilt ning püstitasid kiriku pühade allikate lähedusse ja oma valduste piirile.

Laatre Püha Laurentsiuse kiriku üks eelkäijaid, nn esimene puukirik hävis tulekahjus 1558. aastal. 1594 valmis uus kirik, mis aga Suures põhjasõjas 1702 maha põletati. Uuesti algas kiriku ehitus aastal 1730.

Nõo Püha Laurentsiuse kirik ehitati XIII sajandi lõpul kaitseehitusliku kodakirikuna. Esimesed teated sellise hoone ehitamisest pärinevad 1250.–1260. aastatest.

Hiiumaa Pühalepa Laurentsiuse kirik ja kihelkond on rajatud alates aastast 1255 ja kivikirik alates aastast 1261.

Prangli Laurentsiuse kirik seisab oma kohal alates 1848. aastast. Arvatavasti oli samas kohas praeguse puukiriku asemel kabel juba mõnisada aastat varem.

Lauritsapäev rahvakalendris

Lauritsapäeval austatakse tulehaldjat, aga tuld ei tehta. Et tulekahjusid peletada, visati hommikul katusele vett, ahjule või kerisekividele pandi veeämber ning saunaviht, et Laurits vihelda saaks.

Õun ja kartul saavad maitse ja siitpeale on käes luba neid süüa. Soomlastel on lauritsapäev ka herneste ja ubade söömise päev. Humal on nüüd õlleteoks piisavalt viha.

Kuusalus teati, et lauritsapäeva räimesilk on kõige parem ning käes on aeg teha valmis talvesilgud. Sügisesi niisa ja marjata silke on ka laiemalt nimetatud lauritsa silkudeks.

Lauritsapäeval tapeti sikk ja keedeti värskete kapsastega.

Kolm päeva enne ja kolm pärast lauritsapäeva on õige aeg rukist külvata, eelkõige põhja pool.

Lauritsapäevaks pidi hein tehtud olema, muidu lähevad raudnaelad heina sisse.

Ka laisal mehel pidi lauritsapäevaks olema esimene rukkirehi üleval. See tähendab, et uudsevili on juba käes.

Lauritsapäev oli üks sügisemärkide kandjaid nii eestlastel kui teistel ümberkaudsetel rahvastel: saabuvad esimesed hallad.

Lauritsapäev oli viimane kiikumise päev.

Laurits, aita!

Iga lauritsapääval peetakse Kuussalu kirikus jutlust (vist selle kiriku ehitajameistri mälestuseks). Mõnikümmend aastat tagasi läinud kõik kihelkonna rahvas kiriku, aga Kolga Kõnnu härra põle lasknud oma valla rahvast ega mõisa tiumehi kiriku minna, sest sel pääval olnud mõisas suur rukkivihuvedamine. Üks moonamees hakanud ütlema: „Kõik mõisnikud annavad täna oma teenijatele püha, mikspärast siis meile püha ei anta?" Selle küsimise eest lasknud härra tiumehele 60 hoopi vitsu anda, et „kasi nüüd, laisk, tööle". Kui juba suuremalt osalt vihud sisse saand veetud, ajanud must äikesepilve ülesse. Kange torm möllanud nii hirmsaste Kolga Kõnnu härra põllu pial; mis vihud sisse vedamata olnud, need lahutanud torm ära, et vihud veerenud tormi kääs ja rabanud ivad suutumaks maha. Pitkne löönd viljaküüni põlema. Härra jäänd see aasta rukistest nii ilma, et põle sugugi saand. Siis ütelnud härra: „Küll ma olin rumal, sest jumalal on ikka enam võimust kui minul." (Kirja pandud 1897.)

Mereäärse maa aluspõhi

Kuusalu kihelkonna ajajoon

Heiki Haljasorg

Keskaeg

1212 – Kuusalut mainitakse ürikus preestri asukohana.

1220 – Kuusalu kirikukihelkonna moodustamine.

1230ndad – Taani kuningas andis Kolga ümbruse maad Gotlandil asuvale Roma kloostrile. Ligikaudu samal ajal valmis ka Kolga kloostrimõisa tsistertslaste juhtimisel Kuusalu kirik algkujul. Keskajal tegeleti Kuusalu kihelkonnas kalapüügi, rannalaevanduse ja puuveoga.

1241 – 25 adramaa suuruse Kuusalu (*Kusala*) küla kohta on teated „Taani hindamisraamatus".

1290 – Kolga mõisa (*Kolk*) esmamainimine; on nimetatud ka 1298. aastat.

1418 – Kiiu (*Kida*) mõisa esmamainimine.

1455 – Salmistu (*Zalmes*) esmamainimine.

1477 – Kodasoo (*Kottezem*) esmamainimine.

1485 – esimesed teated Kodasoo (*Kotzum*) mõisa kohta.

1517 – esimesed teated Leesi kohta (*Leisy*).

1519 – Kolga ümbrus kuulus selle aastani Gotlandil asuvale Roma kloostrile.

1520ndad – Kiiu mõisaomanik Fabian von Tiesenhausen lasi ehitada Kiiu vasall-linnuse, nn Kiiu mungatorni.

Rootsi aeg

1561 – Põhja-Eesti läks Rootsi koosseisu. Kuusalu kihelkonna rannikualale asus elama rootslasi ja soomlasi, kes ajapikku eestistusid.

1564 – Liivi sõjas purustati nii Kuusalu kiriku võlvid kui ka haritornid.

1581 – Rootsi kuningas Johan III andis Kolga ja selle ümbruse kuulsale Rootsi väejuhile Pontus De la Gardie'le.

1586 – Pedaspea (Pedispoe) esmamainimine.

1626 – Kolgas hakati lammutama tsistertslaste kindlustatud asulat.

1627 – Valkla mõisa (Wallküll) esimene omanik oli Hermann von Wrangell.

1642 – valmis Kolga mõisa suur kivist peahoone.

1658 – Kolga mõis läks perekonnasidemete kaudu von Stenbockide suguvõsa kätte.

1674 – Kuusalu kirikuõpetajaks sai Johann Wolfgang Böckler, kes oli ka Vilniuses jesuiitide kolleegiumi professor.

Tsaariaeg

1710 – Rootsi aja lõpp ja Vene aja algus.

1721 – valmis Loksa Maarja kiriku ristimisvaagen, autor Johann George Stier.

1733 – Koitjärve mõis hakkas kuuluma Tallinna raele.

1749 – Kodasoo mõisa omandas Adam Johann von Tiesenhausen.

1755 – teated Kuusalu köstrikooli kohta.

1760 – valmis Kuusalu kiriku barokktorn.

1760ndad – ehitati Valkla härrastemaja.

1768 – Kolga mõis sai ümberehituse käigus barokse ilme.

1769 – Kodasoo mõis läks Staël von Holsteinide aadliperekonna valdusesse.

1785 – Valkla mõisa omandas Hermann Ludwig von Löwenstern.

1788 – valmis Kodasoo mõisa varaklassitsistlik peahoone.

1792 – Valkla mõis läks von Brevernite valdusesse.

1802 – Kuusalu kalmistu rajamine.

1806 – Mohni saarele ehitati puitmajakas.

1820ndad – Kolga mõisa hakati ehitama ümber klassitsistlikus stiilis; Kuusalus algas soolasalakaubandus.

1837 – Kuusalu kirikuõpetajaks sai Eduard Ahrens; Valkla mõis läks von Nascakinite valdusesse.

1843 – kirikukeele uuendajana avaldas Eduard Ahrens eesti keele grammatika „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes" („Tallinnamurdelise eesti keele grammatika"). Teine, täiendatud trükk ilmus 1853. Selle teose järgi peetakse Ahrensit tänapäevase eesti keele ortograafia loojaks. Ahrensi kirjaviisireformi ajend oli püüd kirikukeelt rahvapärastada.

1853 – valmis Loksa Maarja kirik.

1858 – talurahvarahutused Kolgal.

1859 – kuberner määras Juhan Leinbergi (prohvet Maltsveti) vallakooliõpetajaks Kuusallu, kus ta aga peatselt sealse pastori Eduard Ahrensiga vastuollu sattus, kuna ei täitnud võimudele antud lubadust paigal püsida ja palvekoosolekuid mitte pidada.

1864 – Kolga külakooli asutamine.

1865 – valmis Kuusalu kiriku altarimaal „Kristus ristil", autor Carl Sigismund Walther.

1867 – valmis Leesi Katariina kirik; asutati Kuusalu kihelkonna meeskoor; asutati Loksa külakool.

1870 – Kuusalu kihelkonna pasunakoori asutamine.

1871 – valmis Mohni saare kivitorn.

1874 – Loksa tellisetehase asutamine.

1877 – Valkla mõis läks von Rammide valdusesse.

1888 – valmis Loksa Maarja kiriku uus altarimaal „Ülestõusmine", autor Theodor Albert Sprengel.

1889 – valmis Loksa Maarja kiriku orel, autor Gustav Terkmann, eestindatult Gustav Targamaa.

1890 – pühitseti uuenenud neogooti stiilis Kuusalu kirik.

1892 – Kuusalu kihelkonna muusikaseltsi asutamine.

1894 – asutati Valkla baptistikogudus.

1899 – Kuusalu kihelkonna karskusseltsi asutamine; Haral Haagninal hakati ehitama purjekaid.

1900ndad – Kiiu mõis ehitati ümber lopsakas juugendstiilis.

1902 – Kuusalu kihelkonna põllumeeste seltsi asutamine.

1905 – Loksa laevaremonditehase rajamine.

1907 – Kuusalu kihelkonna haridusseltsi asutamine; Loksa saeveski rajamine.

1911 ja 1913–1919 – Anton Hansen Tammsaare parandas Koitjärvel venna juures oma tervist; tema loomingus kajastub see romaanis „Kõrboja peremees".

Eesti aeg

1918 – Eesti aja algus.

1919 – Valklas peatati Punaarmee pealetung Eesti Vabadussõja ajal. Seal on ka mälestuskivi kirjaga selle sündmuse mälestuseks: „Siia maani ja mitte kaugemale. 3. I 1919"; maareform ja mõisate võõrandamine.

1921 – Kuusalus avati Eesti esimene Vabadussõja ausammas.

1926 – Kiiust pärit Leonhard Blumer avaldas esimese masaikeelse aabitsa.

1934 – mälestuskivi „Siia maani ja mitte kaugemale" püstitamine Valklasse. Eesti Vabariigi ajal, enne Teist maailmasõda, korraldati Tallinnast Valkla mälestuskivini suusaretki, millest võttis osa ka kindral Johan Laidoner.

1936 – arheoloog Marta Schmiedehelm uuris arheoloogilistel kaevamistel Kuusalu Pajulinna.

1938 – Kristjan Raud suvitas Pedaspeal ja maalis „Pedaspea pedaja".

1939 – MRP ja nn baaside leping.

1940 – Eesti iseseisvuse häving: NSV Liit okupeeris Eesti.

Nõukogude ja Saksa aeg Teise maailmasõja ajal

1941 – juuniküüditamine; mälestuskivi „Siia maani ja mitte kaugemale" lõhkumine; sinna istutatud tamm ei säilinud; punaväelaste haarang eesti sõjaväelendurite tabamiseks Järvi järvede ääres; nn Erna retk – meredessant Salmistu randa (korraldati Soome ja Saksa sõjaväeluure koostöös ning kohalike metsavendade kaasabil).

1941–1944 – Saksa okupatsioon. Kuusalu naabervallas Jõelähtmes, Kalevi-Liival meenutavad seda aega mälestusmärgid hukatud juutidele ja romadele.

1944 – Eesti taasokupeerimine NSV Liidu poolt; lahing Kahala järve ääres, milles langenud punaarmeelastest 8 maeti Tallinnasse Tõnismäele. 2007 maeti nad ümber Kaitseväe kalmistule Filtri teel.

Nõukogude aeg

1949 – märtsiküüditamine; Kuusalu kolhoosi loomine.

1952 – Loksa keskkooli asutamine.

1953 – Nõukogude armee hävitas Koitjärvel kõik majapidamised (sh Koitjärve mõisasüdame) ning rajas Koitjärvelt Tapani ning Aegviidu lähistelt Peterburi maantee lähistele ulatuva 330 km² suuruse Nõukogude armee õppepolügooni.

1957 – Valkla mõisas hakkas tegutsema Valkla hooldekodu.

1972 – Loksa lastemuusikakooli asutamine.

1973 – Kiiu Mungatorn restaureeriti kunstiajaloolase Villem Raami juhtimisel.

1974 – Kuusalu keskkooli asutamine.

1986 – valmis Kolga koolimaja, arhitekt Maarja Nummert.

1987 – Kuusalu Muinsuskaitse Seltsi loomine.

1988 – Kuusalu lastemuusikakooli asutamine.

1988 – Kuusalu kalmistul taasavati restaureerituna Kuusalu Vabadussõja mälestussammas.

1989 – mälestuskivi „Siia maani ja mitte kaugemale" taaspüstitamine Valklasse.

Taasiseseisvunud Eesti aeg

1991 – Eesti taasiseseisvumine.

1992 – Vene sõjaväe lahkumisega lakkas olemast Koitjärve polügoon.

1994 – Kuusalu Muinsuskaitse Seltsi eestvõttel avati taastatud „Lendurite kivi" Järvi järvede ääres.

1998 – loodi Veljo Tormise Kultuuriselts.

2002 – Jaan Manitski asutas Viinistu kunstimuuseumi.

2003 – Juminda Külaseltsi asutamine.

2005 – Kuusalu ja Loksa valla ühinemine.